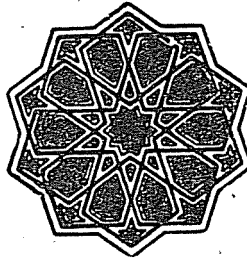

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXIX

İLK MÜRCİİ METİNLER: İRCA KASİDESİ(I) VE İRCA KASİDESİ(II)

Doç. Dr. Sönmez KUTLU

"İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ" adlı makalemizde¹, Mürcîî şairlere ait ve İrcâ akidesini işleyen iki kasidenin varlığından bahsetmiştik. Bunlardan birisi Sâbit Kutna (110/728) tarafından yazılan *İrcâ Kasidesi* (I)², diğeri ise Muhârib b. Disâr (116/734)'ın yazdığı *İrcâ Kasidesi* (II)³ dir. Tarihî kaynaklar bu ikincisi için böyle bir isim kullanmamışlarsa da, İrcâ akidesi açısından önemine binaen ve bundan sonraki araştırmalarda karışıklığa sebep olmaması için bu şekilde isimlendirmeyi uygun bulduk. Biz bu makalemizde, Hasan b. Muhammed'in *Kitâbü'l-İrcâ*'sından sonra ilk Mürcîî fikirlerin oluşmasında ve kitlelere ulaştırılmasında önemli yeri olan bu iki kaside hakkında bilgi vermek ve Türkçe'ye kazandırmak istiyoruz.

1. SABİT KUTNA VE İRCA KASİDESİ (I)

a. Ebu'l-A'la Sâbit b. Ka'b el-Ateki (? - 110/728)

Beni Atîk kabilesinden olan Sabit'in asıl adı Sabit b. Ka'b b. Cabir, künyesi Ebü'l-Alâ', lakabı ise Kutna'dır⁴. Türkler'le yaptığı bir savaşta ok isabet etmesi sonucu kör olan gözüne pamuk koyduğu için, ona Kutna lakabı verilmiştir⁵. Taberî, Ebü'l-Ferec ve Bağdadî'nin eserleri bir kenara bırakılacak olursa, Horasan ve Maverâünnehir'de Emeviler döneminde siyasi ve idari konularda, fetih faaliyetlerinde ve edebiyatta oldukça önemli bir şahsiyet olan böyle birisine klasik kaynaklarda hakettiği yerin verilmemesi, hakkındaki pek çok karanlık noktanın aydınlatılmasını zorlaştır-

1. Bkz. AÜİFD., 37(1997), s. 317-332.
2. Bu kasidelerin Arapça metni için bkz., Ebü'l-Ferec, *Kitabü'l-Eğani*, XIII, 50; Bağdadî, *Hizânetü'l-Edeb*, IX, 81-83.
3. Veki', bu kasidenin tamamını (*Ahbâru'l-Kudât*, III, 29-30); Ebü'l-Ferec ise, bir kısmını (*Kitabü'l-Eğani*, VII, 10) eserlerinde nakletmektedir.
4. Ebü'l-Ferec, *Kitabü'l-Eğani*, XIII, 47; Samerrâî, *Şi'rü Sabit*, 5-6.
5. Belâzürî, *Fütüh*, 625.

maktadır. Hatta ona en fazla yer ayıran eserler bile, onun doğum tarihi, yetiştiği çevre ve Horasan'a gitmeden önceki yetiştiği çevre olan Kufe ve Basra'daki hayatı hakkında bilgi vermekte, sadece bu bölgeye gittikten sonraki faaliyetlerinden bahsetmektedirler.

Kaynaklarda verilen bilgiye göre, Sabit Kutna, Horasan'da 91/709 yılında Kuteybe b. Müslim⁶, daha sonra Yezid b. Mühelleb'le birlikte çalışmış⁷. Yezid b. Mühelleb, 82/701 yılında Horasan valiliğine atanmış⁸ ancak 85/704 yılında Haccac tarafından görevden alınmış⁹. Sabit Kutna, bölgeye atanan diğer valilerle de görev yapmış ve Emevî halifeleri katında önemli bir nüfuz elde etmiştir. Hatta bölge valisi Ümeyye b. Abdilmelik, yıllık harac miktarını eksik ve yanlış beyanda bulunduğu için onu halife Abdülmelik b. Mervan'a şikayet ederek görevinden azlettirmiştir¹⁰.

Sabit Kutna'nın bölgedeki nüfuzu, Yazid b. Mühelleb'in Süleyman b. Abdilmelik tarafından 96/714 yılında, önce Irak¹¹, bir yıl sonra da Horasan valiliğine tayin edilmesiyle¹² iyice artmıştır. Kitabeta ve kahramanlığı ile meşhur Sabit Kutna, Yezid'e olan yakınlığı dolayısıyla¹³, bu sırada Horasan'ın bazı bölgelerinde hem harac ve cizye toplama işi (amil), hem de namaz kıldırarak görevlendirilmiştir¹⁴. O, 99/717 yılında hapsedilen Yezid b. Mühelleb'i Emevîler'e karşı isyana teşvik etmiş ve 101/719'deki isyanını desteklemiştir¹⁵, Yezid'in öldürülmesi üzerine yazdığı mersiyede bir taraftan onu överken, diğer taraftan Emevîleri kötülemiştir¹⁶. Yezid b. Mühelleb'in ölümünden sonra da, bu görevine devam etmiştir. Yezid'den sonra kardeşi Mufaddal'ın Kirman'da isyan etmesine ve aileden birçoğunun öldürülmesine çok üzölmüş ve arkasından bir mersiye yazmıştır¹⁷. Said b. Abdilaziz, 102/721 yılında Horasan valisi olduğunda, silahı ve atıyla birlikte onu karşılayanlar arasında yer almıştı. O, valiye, serhatlerde, düşmanla savaşan cesur ve kahraman askerlerden biri olarak takdim edilmişti¹⁸.

6. Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülük*, II, 1225.

7. Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, IX, 579.

8. Taberî, II, 1085.

9. Taberî, II, 1183.

10. Ebü'l-Ferec, *Kitâbü'l-Eğânî*, XIII, 54.

11. Taberî, II, 1283.

12. Taberî, II, 1306.

13. Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi*, X, 459.

14. Ebü'l-Ferce, *Kitâbü'l-Eğânî*, XIII, 48-49; Şerif el-Murtazâ, *Emâli el-Murtaza* II, 105; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, IX, 579.

15. Taberî, II, 1391.

16. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 87.

17. Taberî, II, 1415.

18. Ebü'l-Ferec, *Kitâbü'l-Eğânî*, XIII, 50.

Sabit Kutna, Ebû Saydâ'nın Ömer b. Abdilaziz döneminde cizye ve harac alınmamak şartıyla çok sayıda mevalinin müslüman olmasını sağlama teşebbüslerini destekleyenlerden birisiydi. Halife'nin ölümünden sonra bu anlaşmaya uymayan Vali Eşres b. Abdillâh'a karşı mevalinin eşitlik mücadelesinde onları desteklemiş ve Ebû Saydâ ile beraber hareket etmiştir¹⁹. Eşres, görevi devr alır almaz onların bu isyanını bastırmak için teşebbüse geçmiş ve başarısız kimseleri görevlerinden alarak yenilerini atamıştır. O, Semerkand valisi İbn Ebi'l-Amarrata'dan önce harac toplama, daha sonra harb işleri görevini elinden alarak yerine Müceşşer b. Müzahim es-Sülemî'yi atadı. O, göreve gelir gelmez, Ebû's-Saydâ ve arkadaşlarının gelip teslim olmasını istedi. Ebû's-Saydâ ve meşhur Mürcî Sabit Kutna gelip teslim oldular. Her ikisi de hapsedildi. Bu sırada, Ebû's-Saydâ, Hani'yi sahtekarlık ve sözünden dönmekle suçladı. Hani', onu Eşres'e gönderdi ve Sabit Kutna ile birlikte hapsedirdi. Ebû's-Saydâ tutuklanınca, taraftarları, başlarına Hani' ile çarpışacak emir olarak Ebû Fatıma'yı seçtiler. Hani' onları, Eşres'le yazışmaya ve ondan gelecek emre kadar beklemeye ikna etti. Eşres'in onlardan harac alınmasına dair emri gelince, Ebû's-Saydâ'nın taraftarları geri döndüler ve güçsüz duruma düştüler. Takibata uğrayan liderleri yakalanarak Merv'e götürüldü ve orada hapsedildiler²⁰. Semerkand'ta harb işlerinden sorumlu Müceşşer, Nasr b. Seyyar'ın valiliğe getirilmesine kadar, Sabit Kutna'yı hapisten çıkarmadı. Nasr, onu hapisten çıkararak Merv'e gönderdi. Eşres onu, orada hapsedti. Sabit, hapiste kendisine çok iyi davrandığı için Nasr'ı öven bir şiir yazdı. O, Abdullah b. Bistam b. Mesud'un kefaletiyle hapisten çıkarılarak, daha önce haklarını savunduğu ve bu yüzden hapsedildiği kimsele ve Türklere karşı savaşmak zorunda bırakıldı²¹. Askerlere ateşli konuşmalarla cesaret vermeye çalışan Sabit Kutna, bu savaşta şehid düştü²². Bu çarpışmalarda, daha sonra Mürcie'nin önderliğini yapacak ve Mevali adına yapılan mücadelenin devamında onların yanında yer alacak olan Haris b. Süreyc de vardı²³. Emevîler böylece, hem haklı bir mücadele veren mevalininin isyanına son verdi, hem de onların yanında yer alan Mürcî önderleri onlara karşı savaşmaya mecbur etti. Mevaliye eşit haklar sağlamak amacıyla yapılan bu reformların başında Mürcie'nin önderlerinden Ebû's-Saydâ ve Sabit Kutna ile arkadaşları bulunmaktaydı. Ancak onlar, Emevîler'in, maddî menfaatleri yüzünden başarıya ulaşamadılar²⁴.

19. Bu mücadelenin gelişme süreci ile ilgili geniş bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, Mürcie ve Horasan Maverhaünnehir'de Yayılışı, Ankara 1994, 50 vd. (Baskıda)

20. Taberî, II, 1507-1510; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 147-148.

21. Taberî, II, 1510-1513; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 149.

22. Taberî, II, 1514.

23. Taberî, II, 1513; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 150.

24. Krş. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 220:

Sabit Kutna, şiirlerinde Mürcie'nin temel fikirlerini işleyerek bu mezhebin yayılması için hem siyâsî hem de fikrî mücadelede bulunmuştur. Onun bu mezhebi seçmesi, Horasan'da Mürcie ve Haricîler arasında yapılan tartışmalara katılması neticesinde olmuştu²⁵. Bu tartışmalarda Mürcie adına yer alanlar ve daha çok hangi konuların tartışıldığı konusu, kaynaklardaki bilgi eksikliği dolayısıyla, karanlık noktalar olarak önümüzde durmaktadır. Ancak Sabit Kutna'dan önce bu bölgede Mürcîî fikirleri benimseyen ve Haricîlere karşı bunların müdafaasını yapan bir grubun varlığı açıkça görülmektedir. Bu tartışmada yer alan konuları ve tartışanları bilemiyorsak da, en azından bu mezhebin müntesiplerinin görüşlerini Sabit Kutna kanalıyla elde etmiş olmamız, Mürcie'nin fikir tarihi açısından oldukça önemlidir. Nu'man el-Kâdî'nin, onun önce Haricî görüşlere sahip birisi iken, sonradan Mürcie'nin fikirlerini benimsediği, görüşüne katılmıyoruz²⁶. Çünkü Haricîlerle eskiden beri mücadele eden Yezid b. Mühelleb'in, Haricî birisiyle, oldukça yakın münasebetler kurması ve onu önemli bir göreve getirmesi mümkün görünmemektedir. Fakat onun bu mezhebi, Horasan'da Mürcie ve Haricîler arasında yapılan tartışmalara katıldıktan sonra seçtiği doğru olabilir²⁷.

b. İrcâ Kasidesi (I)

Bu kasîde, Emevî dönemi hiciv şairlerinden²⁸ Mürcie'ye mensup Sabit Kutna (110/728) tarafından yazılmış olup, "İrcâ akidesinin özünü, bir şey ilave etmeden ve birşey eksiltmeden, son derece açık ve net olarak ortaya koyan"²⁹ ve Horasan'daki İrcâ akidesini bize kadar ulaştıran ilk Mürcîî vesikadır³⁰. Ebû'l-Ferec, bu kasîdeyi el-Mürhibî el-Kûfî'nin kendi hattıyla yazmış olduğu *Şi'rü Sabit Kutna* kitabından almıştır³¹. Sezgin, bunun Zer b. Abdillâh b. Zûrâre el-Mürhibî el-Kûfî olduğunu ve ölüm tarihinin hicrî II. asrın başlarına rasladığını kaydeder³². Diğer taraftan, Ebû'l-Ferec'in verdiği bilgiye göre, el-Mürhibî el-Kûfî, 102/720 yılında Horasan'a vali olarak gelen Saîd b. Abdilaziz b. Hakem'le Sabit Kutna arasında geçen bir olayı da nakleden kimsedir³³. O halde, *Şi'rü Sabit Kutna* adlı eseri kaleme alan kişinin bu tarihlerde yaklaşmakta olan Zer b.

25. Ebû'l-Ferec, *Kitâbü'l-Eğânî*, XIII, 50.

26. *el-Firaku'l-İslâmiyye fi Şi'ri'l-Emevî*, 523.

27. Ebû'l-Ferec, *Kitâbü'l-Eğânî*, XIII, 50.

28. Şevkî Dayf, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî el-Asrû'l-İslâmî*, 219.

29. Ebû Haltem, *el-Firaku'l-İslâmiyye Fikren ve Şi'ren*, 177.

30. el-Kâdî, *Firaku'l-İslâmiyye fi Şi'ri'l-Emevî*, 734; cs-Samerrâî, *Şi'rü Sabit Kutna el-Atekî*, 3-4.

31. Ebû Haltem, 183; Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 281.

32. Ebû'l-Ferec, *Kitâbü'l-Eğânî*, XIII, 50.

33. *Târihu'l-Türâsi'l-Arabî*, C.I, cüz. 3, 56.

33. Ebû'l-Ferec, *Kitâbü'l-Eğânî*, XIII, 50.

Abdillah b. Zürrare el-Mürhibî el-Kufî olması gerekir. Bağdadî de, bu kasîdeyi, Ebû'l-Ferec'den aynen nakletmektedir³⁴.

Sabit Kutna'nın, bu şiiri, İrcâ akîdesini benimsemeden önce veya sonra yazmış olması, hatta akîdeye gerçekten inanıp inanmaması, Horasan'da hicrî I. asrın sonları II. asrın başlarında, İrcâ akîdesinin boyutlarını gerçek şekliyle aksettirmesi bakımından³⁵, bu kasîdenin değerinden hiç bir şey kaybettirmez. Önemli olan, bu şiirin, ona ait olduğu konusunda şüphenin olmamasıdır. Onun pek çok şiir yazdığını ve bunların bir kısmının kaybolduğunu dikkate alacak olursak, benimsediği akîde ile ilgili yazılmış, fakat bize ulaşmamış, bu kasîdenin dışında da bazı şiirlerinin olması muhtemeldir³⁶. Sezgin, Ahmed b. İbrahim b. İsmail b. Davud b. Hamdûn (291/903)'a ait³⁷ *Şi'rü Sabit Kutna* isimli bir kitaptan da bahsetmektedir³⁸.

O'nun bize kadar ulaşmış bütün şiirleri, Macid Ahmed Samerrâî tarafından bir araya getirilerek, *Şi'rü Sabit Kutna el-Atekî* ismiyle bir kitap halinde Bağdat'ta 1970 yılında yayınlanmıştır. Onun, edebî bir öneme sahip³⁹ bu *İrcâ Kasîdesi(II)*'yle, Arap şiirinde daha önce bulunmayan yeni bir çığır açtığı ve daha sonra diğer mezhep mensubu şairlere akîdelerini şiirle ifade konusunda öncülük yaptığı söylenebilir.

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla, İrcâ Kasîdesi (I) Almanca ve İtalyanca gibi batı dillerine⁴⁰ ve tamamen olmamakla beraber Türkçe'ye⁴¹ de çevrilmiştir.

34. Bağdadî, *Hizânetü'l-Edeb*, IX, 81-83.

35. Ebû Haltem, 175.

36. Kâdî, *Fıraku'l-İslamiyye*, 735.

37. Hayatı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Sezgin, *Târihu't-Türasi'l-Arabî*, C.II, cüz. 3, 101-102; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, I, 134-5.

38. Sezgin'in verdiği bilgilerden öyle anlaşıyor ki, Ahmed b. İbrahim b. ... Hamdûn ve Zer b. Abdillah el-Mürhibî'ye ait "*Şi'rü Sabit Kutna*" adını taşıyan ayrı iki eser vardır. (Sezgin, *Târihu't-Türâsi'l-Arabî*, C. II, cüz. 3, 101-102.)

39. Şiirin edebî açıdan değerlendirilmesi konusunda bkz. Kâdî, *el-Fıraku'l-İslamiyye*, 744 vd.; Samerrâî, *Şi'rü Sabit Kutna el-Atekî*, 11-13.

40. İlk defa, A.von Kremer, *Culturgeschichte der streifzüge...*, (Leipzig 1873, 4-5) kitabında; G. Van Vloten, "*Irdja*", *ZDMG*, 45 (1891), 162-163, makalesinde ve van Ess ise, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra* adlı eserinde (Bkz., V, 17-19) bu kasîdeyi Almanca'ya çevirmiştir. Daha sonra, Julius Welhausen, bu çeviri üzerinde önemli bir düzeltme yapmıştır. (*Arap Devleti ve Sukutu*, 150, Dipnot 2). Ayrıca İtalyanca'ya, Nallino tarafından çevrilmiştir. (Sezgin, *Târihu't-Türâs al-Arabî*, C.II, cüz.3, 102.)

41. Bu kasîde, ilk defa Türkçe'ye Şerafettin Yaltkaya tarafından çevrilmiştir. Bkz. "*İslâm'da İlk Fikrî Hareketler ve Dinî Mezhepler*", DİFM, S.14, sene:4, 26-27, İstanbul 1930. Diğer tercümeleri için bkz. Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 402-403; Kutlu, *Mürcie ve İtikadî Görüşleri*, 276-277; Doğan, *Mürcie ve Ebu Hanife*, 48-49.

c. *İrcâ Kasidesi (I)'nin Tarihlendirilmesi*

Elimizdeki rivâyeler, onun bu fikri ne zaman benimsediği ve bu şiiri ne zaman yazdığı konusuna tam bir açıklık getirmeseler de, Ebü'l-Ferec el-İsfehânî'nin Ebû Ubeyde'den naklettiği bir haber, bu konuda bize bazı ipuçları vermektedir. Bu habere göre, "O, Horasan'da birbiriyle mücadele halinde olan Mürcîî ve Haricî iki grup arasındaki tartışmalara dinleyici olarak katılmış, İrcâ akîdesini benimsemiş ve daha sonraki bir toplantıda, bu akîdeyi işleyen *İrcâ Kasidesi (I)*'ni onlara okumuştur."⁴² Onun, Mühelleb b. Ebî Süfrah'la birlikte Ezârika ile çarpışmak üzere 78/697 yılında bölgeye geldiği bilinmekle beraber⁴³, Mühelleb'in ölümünden sonra oğlu Yezid b. Mühelleb'in, kahramanlığı ve yazıcılıktaki ünü dolayısıyla, onu serhatlere yönetici olarak atamasıyla, şöhreti artmıştır⁴⁴. Ancak o, bu kasîdeyi, 82/701 yılından sonra yazmış olmalıdır. Çünkü, daha önce burada, Mürcie, güçlü bir mezhep olarak temsil edilmemektedir. Onun Mürcie ile Hariciler arasında yapılan tartışmaları izlediği dikkate alındığında, bu tartışmada Mürcie'yi temsil edenlerin, Abdurrahman b. el-Eş'as isyanından sonra bölgeye kaçan Mürcîîler olabileceği ihtimali akla gelmektedir. Sabit Kutna, bu tarihten itibaren, ölünceye kadar, Horasan ve Mâverâünnehir'de bu mezhebi yayma faaliyetlerini sürdürmüştür. O, çok erken denebilecek ve henüz hiç bir mezhebin prensipleri manzum hale getirilmemişken, hicrî I. asrın sonlarında, mezhebinin inanç esaslarını içeren ve "*İrcâ Kasidesi (I)*" diye bilinen bu kasîdesini yazmıştır. Sabit Kutna'nın bu kasîdesi, bölgede Mürcîî fikirlerin yayılmasında oldukça önemli bir yere sahiptir. O, müslümanlar arasında itikadî esasları manzum olarak ifade etme geleneğini ilk başlatanlardan biri olarak kabul edilebilir. Bu sebeple, kasîdeyi, bölgede Mürcie'nin ilk yayıldığı yıllarda kaleme alınan ve Horasan ve Mâverâünnehir'deki İrcâ akîdesini bize kadar ulaştıran ilk Mürcîî vesika olarak görmekteyiz⁴⁵.

d. *İrcâ Kasidesi (I)'nin Tercümesi*

"Ey Hind, hayatın çekilmez hale geldiğini ve bundan sonraki günlerin daha da sıkıntılı olacağını sanıyorum.

Kaçıp kurtulamayacağım bir günün tutsağıyım; bugün o, bana daha da yaklaşımıştır.

Ben Rabbime karşı taahhüd altına girdim (beyat ettim); eğer onu yerine getirebilirim, Uhud gazasındaki şehitler mertebesine yükselir; onlara komşu olurum.

42. Ebü'l-Ferec, *Kitabü'l-Eğânî*, XIII, 50.

43. Ebü'l-Ferec, *Kitabü'l-Eğânî*, XIII, 52.

44. Ebü'l-Ferec, *Kitabü'l-Eğânî*, XIII, 57.

45. Kâdî, *el-Firaku'l-İslâmiyye*, 734; Samerrâî, *Şi'rü Sabit*, 3-4, 21; Ebû Haltem, 183; emin, *Fecrü'l-İslâm*, 281.

Ey Hind, beni iyice dinle, bizim mezhebimiz (sîretimiz); yalnız Allah'a kulluk etmek ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamaktır.

Şüpheli işlerde bir hüküm vermez, verilecek hükmü Allah'a bırakırız. Fakat zalimler ve sapıklar için doğruyu söyleriz.

Müslüman olduğunu kabul eden herkes İslâm üzeredir. Fakat müşrikler, dinlerinde, farklı gruplara ayrılmışlardır.

Bizce; Allah'ın birliğine iman ettiği müddetçe, bir kimseyi müşrik yapacak hiçbir günah yoktur.

Mecbur kalmadıkça ve kanımız akıtılmadıkça, bir müslümanın kanını asla akıtmayız.

Bu dünyada her kim Allah'tan ittika edecek olursa, yarın, hesapların görüleceği günde karşılığını alacaktır.

Allah'ın hakkında hüküm verdiği bir şeyi, geri çevirmek mümkün değildir ve O'nun verdiği hüküm doğrudur.

Ne kadar ibadet yaparsa yapsınlar, bütün Hâriciler sözlerinde ve ictihatlarında yanılmışlardır.

Ali ve Osman'a gelince, bunlar Allah'ın iki kulu olup, müslüman olduktan sonra Allah'a asla şirk koşmamışlardır.

Ali ile Osman arasında hoş olmayan hadiseler meydana gelmişti ve onlar, müslümanlar birliğinin bozulduğunu görmüşlerdi. Ne var ki, bu konuda, en doğruyu Allah bilir.⁴⁶

Onların her ikisi de yaptıklarının hesabını verecek ve karşılığını göreceklidir. Fakat, onlardan her hangi birinin (haklı veya doğru yoldan sapmış olduğunu gösteren)⁴⁷ tek bir Kur'ân ayetinin indigini, kesinlikle, bilmiyorum.⁴⁸

Onlar, hesaba çekildiklerinde, verecekleri cevabın ne olacağını Allah bilir. Her kul, tek başına Allah'a hesap verecektir."⁴⁹

46. Yani onlar, bu hadiseleri Allah'ın gözüyle görmediler.

47. *İcrâ Kasidesi (II)*'deki bir beyte dayanarak, bu anlamı tercih ettik: Onların kurtulacaklarını veya doğru yoldan ayrılmış olduklarını haber veren tek bir Kur'ân ayetini bilmiyorum." Bkz. Veki', III, 29.

48. Wellhausen, bu beyti şu şekilde çevirmektedir. Ali ile Osman arasındaki mücadele hakkında bir hükmün her hangi bir Kur'ân ayetinde tebliğ edildiğini bilmiyorum." (Bkz. *Arap Devleti ve Sukûtu*, 150. Dipnot, 2).

49. Van Vloten, "*İrdja*", ZDMG, 45 (1891), 162-163; Yaltkaya, "*İslâm'da İlk Fikrî Hareketler*", DİFM, S.14, sene:4, 26-27; Givony, *The Murjia and The Theological School of Ebu Hanîfa A Historical and Ideological Study*, 81-82.

2. MUHARİB b. DİSAR VE İRCÂ KASİDESİ (II)

a. Muhârib b. Disâr b. Kurdus b. Karvas es-Sedusî ed-Dühî (? - 116/734)

Aslen Arap olan Muharib b. Disâr, Kufe'de doğmuştur. O'nun Ebu Mutarrif⁵⁰, Ebu'l-Muğire⁵¹, Ebu Disar, Ebu Kurdus, Ebu Nadr⁵² gibi bir çok künyesi vardır. O, kendi şehrinin ve diğer şehirlerin meşhur alimlerinden döneminin çeşitli ilimlerini tahsil ederek tabiin döneminin ileri gelen alimlerinden birisi olmuştur. Rivayette bulunduğu alimler arasında Abdullah b. Ömer, Catir b. Abdillâh ve diğerleri; ondan rivayet edenler arasında ise Mis'ar b. Kidam, Şu'be, Sufyan es-Sevrî, Sufyan b. Uyeyne ve diğer bir çok alim bulunmaktadır⁵³. Dönemindeki fıkıh otoritelerinden birisi olduğu için Kufe valisi Halid b. Abdullâh el-Kasrî tarafından 113/731 yılında⁵⁴ Kufe kadılığına atanmış ve bir süre bu görevi yürütmüştür⁵⁵. Pek çok hukuki hadisleri nakleden ve müstakil hukuki hükümler veren Muharib, davalara bakarken yanında Hammad b. Ebî Süleyman ve Hakem b. Uteybe'yi bulunduruyor ve onların görüşlerini de alıyordu⁵⁶. Mürcie'nin görüşlerini benimsemesinde de, muhtemelen Hammad b. Ebî Süleyman'ın etkisi olduğu kanısındayız.

Zühdü, takvası ve şecaatiyle⁵⁷ tanınan Muharib, sadece bir fakih olarak değil aynı zamanda önde gelen politik şairlerden birisi olarak da ün yapmıştır. Hatta o, mensubu olduğu Mürcie mezhebinin itikadi ve siyasi fikirlerini şiir halinde ifade etme gelenegini Sabit Kutna'dan sonra sürdüren kişi olmuştur. Kufe'de faaliyet gösteren Şii kesimlere ve Haricilere karşı mücadele vermiş ve İmamet konusundaki siyasi ve itikadi tartışmalara, bu dönemden itibaren sık sık kullanılmaya başlanan bir usulle, yani şiirle katılmıştır.

Muharib b. Disar, Hz. Ali ile Osman'ın durumunu Allah'a bıraktığı ve Hz. Ali'yi hilafette dördüncü sıraya bıraktığı için kendisini suçlayan Şii'lere ve Osman ve Ali'yi tekfir eden Haricilere karşı yazdığı meşhur *İrcâ Kasidesi (II)* adlı şiirinde İrcâ akidesini şu şekilde açıklamıştır: Bir takım insanlar, Hasan'ın babası Ali'yle ilgili kararı İrcâ ettiğim için akılsızca beni suçluyorlar. Halbuki, Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in aksine,

50. İbn Sa'd, VI, 307.

51. Veki', III, 35.

52. İbn Hacer, *Tehzib*, X, 49.

53. Buhârî, *et-târihu'l-Kebîr*, VIII, 28-29; İbnü'l-Cezerî, *Tabakât*, II, 42; Zehebi, *Siyerü A'lâmi'n Nübelâ*, V, 218; *Mizân*, III, 441.

54. Halife b. Hayyat, *Târih*, 361.

55. Veki', III, 28.

56. Veki', III, 30.

57. Bkz., Ebû nuaym el-İsfahânî, *Hilye*, V, 321 vd.; İbn Hacer, *Tehzib*, X, 50; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 281.

Hasan'ın babasının iyi veya kötü olduğu konusundaki kararımı ertelemem, doğrudur. Osman'a gelince, insanlar onun hakkında da ayrılığa düştüler. Bir grup, onunla ilgili kötü sözler söyledi. Diğer bir grup ise, onun adil bir imam olduğunu ve haksız ve suçsuz yere öldürüldüğünü savundu. Böyle bir konuda verilecek hükmü Allah'a bırakmamda, her hangi bir sakınca ve eksiklik yoktur. Bu konuda hiç bir şeyden korkmuyorum. Ben, kesin olarak inanıyorum ki, Allah haklıdır, Muhammed Nebi olarak, bize gelmiştir. Allah'ın resulleri hak üzere gönderilmişlerdir ve Allah onları dost edinmiştir. Allah'ın resulleri hak üzere gönderilmişlerdir ve Allah onları dost edinmiştir. Kur'an haşrolunduğunda ben de onunla haşrolunurum (Kur'an ne derse ben ona uyarım), bütün bunların dışında onların ölümünden sonra yaşanan gizli ve kapalı konuları Allah'a bırakıyorum. Benden önce yaşamış ve hiç görmediğim kimselerin yaptıkları şeyler hakkında ne bilebilirim. Onların kurtulacağına veya bundan dolayı haktan ayrıldıklarına dair Kur'an'da her hangi bir ayet bulamıyorum.⁵⁸

Şii şairlere karşı Mürcie'nin sözcülüğünü yapan Muharib b. Disar, daha sonra, Nebi ve iki arkadaşı Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in bu tartışmaların dışında tutulmasını gerektiğini savunur ve şöyle der: "ondan sonra meydana gelen fırkalaşmalarla ilgili olarak, onların Cennet'e veya Cehennem'e gireceklerini bilmediğim için Allah'a bırakıyorum. Onun rahmeti geniş ve her şeyi kuşatıcıdır. Hariciler onlarla ilgili kötü sözler söylemeleri ve günahın şirk olduğunu iddia etmeleri dolayısıyla, Allah'a karşı iftirada bulunan Hristiyanlar'a benzediler. Ben, hiç bir grub ve beni terbiye eden hiç kimse için, müşrik olduğuna tanıklık yapamam. Çünkü, Hz. Osman ve Ali, Kur'an'ı öğrendi ve bize de öğrettiler."⁵⁹ O, Kufe mescidi yanında kendisine ayrılan özel bir bölümde kadılık görevini sürdürdüğü sırada, kendisine gelen davalarda şahitlik yapacak kimselerin siyasi ve itikadi konulardaki eğilimlerini araştırıyordu. Hz. Ebu Bekir ve Ömer'i dost olarak kabul etmiyen ve onları sevmiyen ve Hz. Ali'nin halifelığının I. sıraya koyan kimselerin şahitliğini, bu fikirlerinden vazgeçmedikleri sürece kabul etmiyordu.⁶⁰

Muharib b. Disar, İrca akidesini benimsediği için kaynaklar onu Mürcie'nin önde gelen şahsiyetlerinden kabul etmiştir. Hatta İbn Sa'd, onu "Hz. Osman ve Ali'nin durumlarını Allah'a bırakarak, onların imanı ve küfrü konusunda şهادette bulunmayan ilk Mürciiler'in"⁶¹ başında saymıştır.

Muharib b. Disar, 116/734 yılında Kufe'de ölmüştür.⁶²

58. Veki', III, 29; Ebû'l-Ferec, *Kitabü'l-Eğânî*, VII, 10.

59. Veki', III, 30.

60. Bkz., Veki', III, 28.

61. *Tabakât*, VI, 306.

62. İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I, 252; Zehebî, *Mizân*, III, 441; *Siyer*, V, 218. Halife b. Hayyat göre Muharib, 120/738 yılında (Bkz., *Târih*, 351); İbn Hacer'e göre ise, 120/738 yı-

b. İrcâ Kasidesi (II)

Muharib b. Disar es-Sedûsî (116/734) tarafından yazılan ve günümüze kadar ulaşan, Veki'in⁶³ tam metnini, Ebû'l-Ferec'in⁶⁴ ise, bir kısmını naklettiği 33 beyitten oluşan bu kaside, 116/734'e kadar Kufe Mürciesi'nin Hz. Ali ve Osman'la ilgili düşüncelerindeki gelişmeyi net bir şekilde ortaya koymaktadır. Muharib b. Disar'ın bu şiiri özellikle, şiî çevrelerde büyük yankı uyandırmış ve kendinden sonraki kuşaktan Seyyid Himyerî (173/789)⁶⁵ ve Ebû Mansur en-Nemerî (187/802'den sonra)⁶⁶ gibi şiî şairler arasında tartışılmaya devam etmiştir.

Mürcie'nin klasik metinlerinden olan iki kasideyi karşılaştıracak olursak I. ve II. İrcâ kasidesi arasındaki en önemli farklılık, içerik bakımından olduğu görülmektedir. Birincisinde, Mürcî kelamın en çok üzerinde durduğu siyasi ve itikadi problemlerin aşağı yukarı hepsinden özet olarak bahsedilirken, ikincisinde, İrcâ akîdesinin esasını oluşturan Hz. Ali ve Osman'la ilgili verilecek kararın Allah'a bırakılması ve Hz. Ali'nin hilafetteki sırasının Hz. Osman'dan sonra olduğu şeklindeki siyasi fikir üzerinde durulmaktadır. Sabit Kutna, bölgenin siyasi ortamı gereği daha politik ve aktif bir tavır sergilerken Muharib b. Disar, daha pasif görünmektedir.

Muharib b. Disar'ın bu şiirine, önemine binaen İrcâ Kasidesi (II) adını vererek Kufe Mürcie'sinin ilk yazılı klasik metinlerinden birisi kabul ettik. Bu kadar önemli olmasına rağmen bu şiir araştırmacıların dikkatinden kaçmıştır. Ancak son zamanlarda Mürcie ile ilgili araştırmaların artmasıyla birlikte bu şiir üzerinde de bazı araştırmalar yapılmaya başlamıştır. Batılı araştırmacılardan Van Ess, bu eseri Almanca'ya çevirerek bazı mülahazalarıyla birlikte yayınlamış bulunmaktadır⁶⁷.

c. İrcâ Kasidesi (II)'nin Tarihlendirilmesi

Muharib b. Disar'ın bu şiiri ne zaman yazdığı konusunda, kaynaklarda, maalesef, her hangi bir bilgi tesbit edemedik. Bu sebeple şiir ile ilgili, elimizdeki dökümanlara dayanarak kesin bir tarih söyleyebilmek imkansızdır. Ancak şiirin tarihlendirilmesinde birisi güçlü, birisi zayıf iki ihtimal ileri sürülebilir. Birincisi; şiirin I. asrın sonlarında yazıldığıdır. Mür-

İinda görevinden azledilen Halid b. Abdillâh'ın valiliğinin son dönemlerinde ölmüştür. (Bkz., *Tehzib*, X, 50).

63. *Ahbâru'l-Kudât*, III, 29-30.

64. *Kitabü'l-Eğânî*, VII, 10.

65. *Kitabü'l-Eğânî*, VII, 10; Ebû Haltem, 162, 179; Kâdî, *el-Fıraku'l-İslamiyye*, 517-518.

66. *Kitabü'l-Eğânî*, VII, 10-11; Ebû Haltem, 161, 179; Kâdî, *el-Fıraku'l-İslamiyye*, 517-518.

67. Bkz., *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, V, 19-24.

cie, Hz. Ali'yi hilafette, dördüncü sıraya bırakmak fikrini hicrî I. asrın sonlarında, yavaş yavaş sistemleşmeye başlayan ve önce Hz. Ali'yi, Osman'a takdim eden daha sonraları ise, onun ilk iki halifenin de önüne almaya çalışan Şiîliğe karşı geliştirmiş ve sistemleştirmişti. İbrahim en-Nehâî, "Ben ne Sebebî, ne Mürciîyim"⁶⁸ demekle, muhtemelen, Hz. Ali'ye, bir olağanüstü güç atfetmeden, onu Hz. Osman'dan öne alıyordu. Hicrî I. asrın son çeyreğinden itibaren Şiîler, Hz. Ali'yi ilk iki halifenin de üzerine yerleştirme eğilimi gösterince, Ali ve Osman'ın durumlarını Allah'a havale etme prensibi içerisinde zımnen var olan bu ilke, bundan sonra, Mürcie tarafından, tam olarak ifade edildi. Muharib b. Disar, bundan dolayı İrcâ Kasîdesi'ni kaleme almış olabilir ve "Hz. Ali'nin, bu ilk iki halifeden (Ömereyn'den) geriye bırakılmasının bir fazilet ve üstünlük"⁶⁹ olduğunu açıkca ifade etmiş olabilir.

İkincisi, 113/731 yılından sonra yazılmış olabilir. Çünkü şiirde kullanılan bazı ifadelerden ve ona yazılan bazı eleştiriler, şiirin özellikle 113/731 yılında kadılık görevine atanmasından sonra yazıldığını düşündürmektedir. O, kadılık görevi sırasında, daha önce değindiğimiz gibi, bazı şiilerin şahitliklerini kabul etmemiştir. Bu yüzden şiiler tarafından eleştirilmiştir. O, şiirinin başlarında "Bir takım insanlar, Hasan'ın babası Ali'yle ilgili kararı İrcâ ettiğim için akılsızca beni suçluyorlar."⁷⁰ diyerek bu konuya yer vermiştir. Öyle anlaşıyor ki, şiilerin şahitliklerini kabul etmemesi üzerine yapılan eleştirilere cevap olarak da yazmış olabilir.

d. İrcâ Kasidesi (II)'nin Tercümesi

"Eksiksiz ve kusursuz bir şekilde beni ilk yaratan ve varlığımı sürdüren Yaratanıma sonsuz hamdû senalar olsun.

Beni İslâm'a şereflendirdi ve böylece çocukluğumdan beri bu dini benimsedim.

İyi-kötüden ayıran yüce kitabı Kur'an'ı kalbime yerleştirdi ve Ona inananların dostu oldum.

Allah, doğumumu bir asır geciktirdiği için İslâm'ın geldiği bir dönemde doğdum, bu sebeple ben Cahiliye çocuğu değilim.

Bir takım insanlar, Hasan'ın babası Ali'yle ilgili kararı İrcâ ettiğim için akılsızca beni suçluyorlar.

Halbuki, Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in aksine, Hasan'ın babasının iyi veya kötü olduğu konusundaki kararımı ertelemem, doğrudur.

68. İbn Sa'd, VI, 2.

69. Veki', III, 29; Ebû'l-Ferec, *Kitâbü'l-Eğânî*, VII, 10-11.

70. Veki', III, 29.

Osman'a gelince, insanlar onun hakkında da ayrılığa düştüler. Bir grup, onunla ilgili kötü sözler söyledi.

Diğer bir grup ise, onun adil bir imam olduğunu ve haksız ve suçsuz yere öldürüldüğünü savundu.

Böyle bir konuda verilecek hükmü Allah'a bırakmamda, her hangi bir sakınca ve eksiklik yoktur. Bu konuda hiç bir şeyden korkmuyorum.

Ben, kesin olarak inanıyorum ki, Allah haklı, Muhammed Nebi olarak, bize gelmiştir.

Allah'ın resulleri hak üzere gönderilmişlerdir ve Allah onları dost edinmiştir.

Kur'an haşrolunduğunda ben de onunla haşrolunurum (Kur'an ne derse ben ona uyarım), bütün bunların dışında onların ölümünden sonra yaşanan gizli ve kapalı konuları Allah'a bırakıyorum.

Benden önce yaşamış ve hiç görmediğim kimselerin yaptıkları şeyler hakkında ne bilebilirim.

Onların kurtulacağına veya bundan dolayı haktan ayrıldıklarına dair Kur'an'da her hangi bir ayet bulamıyorum.

Ben Nebinin ve iki arkadaşının eleştirilerini esas alırım, yaşadığım sürece benim şeriatim budur.

Bu öyle bir yol ki onda hiç bir ihtilaf yoktur ve inancıma göre, o gün gibi apaçık görünüyor.

Ömer ve arkadaşı Ebu Bekir, övgüye layık biri olarak göçüp gittiler. Onlar haklarında verilen doğru kararlarla kurtuluşa erdiler.

Onlar Allah'ın rahmetine kavuşunca, bir çok problemler çıktı. Ben bu konulara girmek zorunda değilim.

Onlardan sonra insanlar, sürekli birbirlerini hayasızca eleştiren gruplara ayrıldılar.

Eğer bunlardan birisine tabi olsaydım, diğer görüşte olanlar bana yanlış yaptın ve yalancılardan oldun diyeceklerdi.

Allah'tan korkarsam ve dinimi tertemiz korursam, akılsız bir hayvan olarak çağırıldım.

Çünkü ben diyorum ki; diz çökmüş vaziyette toplandıklarında insanların durumunun ne olacağını ve nereye gideceklerini bilmiyorum.

Sürekli kalmak için Cennet'e mi, yoksa Cehennem ateşi onu yaktığında onu görüş görmeyeceğini de bilemiyorum.

Aynı şekilde nefsin neyle karşılaşacağını, acaba susuz mu kalacak, yoksa serinletici bir içecek bulabilecekmi onu da bilemiyorum?

Osman b. Affan bir peygamber değildi. Onun arkadaşı Ali de bir nebi değildi.

İkisi de insandılar, bir günah sebebiyle helak olurlarsa, işledikleri bu günahtan dolayı ben sorumlu olmam ve kurtulurum.

Eğer onlar kurtulurlarsa, onlar için yalan ve iftirada bulunmadığım için bu adil kararımdan dolayı ben de kurtulurum.

Rabbimin rahmeti geniş ve umumidir, Allah, hiç bir şeye zorlanamaz. (Allah'ın ne şekilde hükmedeceği önceden bilinemez.)

Hariciler, çirkin sözler söylediler ve iftiralarda bulundular, bu konuşmalar halk arasında cevaplandırılmayan bir belge haline geldi.

Diline sahip ol. Çünkü senin insanların -Hariciler- Hristiyanlar gibidir. Eğer onların Rabbime karşı iftiralarını düşünürsen daha da kördürler.

Çünkü onlara göre bütün günahlar şirkdir. Benden bu konuda konuşmamı isteyenlere karşı daima susarım.

Ben, hiç bir grubu ve beni küçüklüğümünden beri terbiye eden Osman ve Ali'yi şirk düşmekte itham etmem.

Onların ikisi de Kur'an'ı öğrendiler ve bana da öğrettiler. Kur'an onların en yakın sığınağı ve yaşamak istedikleri idealleriydi.

KAYNAKÇA

- Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, çev. Ahmed Serdaroğlu, Ankara 1979.
- el-Bağdâdî, Abdülkadir b. Ömer, *Hızânetü'l-Edeb*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1981.
- el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Muhammed Bakır el-Mahmûdî, Beyrut 1988.
- Brokelmann, Carl, *Tarihü'l-Edebî'l-Arabî*, Ar.,çev., Abdülhalim Neccâr, Kahire 1991.
- Buharî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre (256/870), *et-Târihü'l-Kebîr*, Beyrut trz.
- Dayf, Şevkî, *Târihu'l-Edebî'l-Arabî:el-Asrû'l-Abbâsî el-Evvel*, Kahire 1990. (10. Baskı).
- Doğan, İsa, *Mürcie ve Ebu Hanîfe*, Samsun 1992.
- Ebû Haltem, Nebil Halil, *el-Fıraku'l-İslâmiyye Fikren ve Şi'ren*, Beyrut 1990.

- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshak b. Muşâ (430/1038), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabâkâtü'l-Asfiyâ*, Matbaatü's-Saade 1979.
- Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Ebû'l-Hüseyin Ali b. Hüseyin (356/967), *Kitâbü'l-Egânî*, Bulak 1868.
- Givony, Joseph, *The Murjia and The Theological School of Ebu Hanifa A Historical and Ideological Study*, Edinburgh 1977. (Edinburgh Üniversitesinde doktora tezi).
- Halife b. Hayyât (240/854), *Târîh*, thk., Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad 1985.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsüddin Muhammed b. Muhammed, *Gayetü'n-Nihâye fî Tabakâtü'l-Kurrâ*, thk. Gotthelf Bergstrasser, Kahire 1933.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali (852/1448), *Tehzîbü't-Tehzîb*, Beyrut 1967.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd (230/844), *Tabâkâtü'l-Kübrâ*, Beyrut 1958.
- İbnü'l-Esir, Ebû Hasan Ali b. Muhammed Abdülkerim (630/1223), *el-Kâmil fî't-Tarih*, Beyrut 1982.
- İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, Ebû'l-Fellâh Abdülhayy (1089/1678), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Beyrut trz.
- el-Kadî, Nu'man, *Fıraku'l-İslâmiyye fî Şi'ri'l-Emevî*, Kahire 1970.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Beyrut trz.
- Kutlu, Sönmez, *Mürcie ve'l-İtikadî Görüşleri*, Ankara 1989, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Kutlu, Sönmez, *Mürcie ve Horasan-Maveraünnehirde Yayılışı*, Ankara 1994. (Baskıda)
- Kutlu, Sönmez, "İlk Mürcî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ", AÜİFD, 37(1997), s. 317-333.
- es-Safedî, Salâhüddin Halil b. Aybek (764/1362), *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefâyât*, I. cilt, İstanbul 1931; II. cilt, Dederling 1949; III. cilt, Dimaşk 1953; IV. cilt, Dimaşk 1954; V-XVII. cilt, Weisbaden 1970-1982.
- es-Samerrâî, Macit Ahmed, *Şi'rü Sab'it Kutna el-Ateki*, Bağdad 1970.
- Sezgin, Fuad, *Târîhü't-Turâsi'l-Arabî*, çev., Komisyon, Riyad 1984.
- Şerif el-Murtazâ, Ali b. Hüseyin (436/1044), *Emâli el-Murtaza Gurarü'l-Fevâid ve Rürerü'l-Kalâid*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Kahire 1954.
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. M.Ebû'l-Fazl İbrahim, Beyrut trz.
- van Ess, Josef, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, Berlin 1991-1993.
- van Ess, Josef, *Ahşarge Muslimischer Theologie*, Beyrut 1977.
- von Kremer, A., *Culturgeschichtliche streifzuge...*, Leipzig 1873.
- Van Vloten, G., "İrdja", ZDMG, 45 (1891), s. 161-167.
- Vekî, Muhammed b. Halef b. Hayyân, *Ahbârü'l-Kudât*, thk. Abdülaziz Mustafa Merağî, Kahire 1947.
- Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sukutu*, çev., Fikret Işıltan, Ankara 1963.
- Yaltkaya, Şerafettin, "İslâm'da İlk Fikrî Hareketler ve Dinî Mezhepler", DİİM, S. 14, İstanbul 1930, s. 1-27.
- ez-Zehbî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Siyerü A'lâmi'n-Nübela*, Beyrut 1985.
- ez-Zehbî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, Kahire 1963.
- Zirikî, Hayreddin, *el-A'lâm ve'l-Esmâ*, Kahire 1954-1959.